

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ

ХАБАРЛАРЫ

ИЗВЕСТИЯ

АКАДЕМИИ НАУК КАЗАХСКОЙ ССР

СЕРИЯ ФИЛОЛОГИИ И ИСКУССТВОВЕДЕНИЯ

ВЫПУСК 3 (10)

(ОТДЕЛЬНЫЙ ОТТИСК)

АЛМА-АТА · 1959

ЗӘКИ АХМЕТОВ

ШӘҢГЕРЕИ АҚЫН

Шәңгерей — XIX ғасырдың екінші жартысында қалыптасып, дамыған қазақтың жазба әдебиетінің өкілдерінің бірі. Ол қазақ поэзиясында жазба әдебиет дәстүрін орнықтыру, көңіл-күйі, махаббат, табиғат лирикасы сияқты поэзиясының кейбір жанрлық түрлерін дамытуға өзіндік үлес қосқан ірі суреткер ақын. Шәңгерей шығармаларында ескілікті заманды аңсау сарыны күшті. Бірақ ақын творчествосының ауқымы кең, ол осы бір сарынның арнасына түгел сиып кетіп тұрған жоқ. Онда өз заманының әртүрлі ой-қырын аңғартатын күрделі ойлар, көркем топшылаулар да бар. Шәңгерей сол кездегі қоғам өміріндегі бірталай шындықтың бетін аша суреттеген.

Ақын шығармаларының осал жақтары, ойсыратып тұрған қайшылықтары — түптеп келгенде оның білім алып, орыс мәдениетімен танысып, өз кезіндегі өмір шындығының белгілі дәрежеде кейбір сырларын ашып көрсете алғанымен, өзі туып өскен ортадан, жоғарғы таптан, уақыты өткен хандық дәуірдің қайтып келуін көкसेген топтан мүлде қол үзіп кете алмағандығынан, бұқара халықтың түбегейлі мүдде арманын жете түсіне алмағандығынан туған.

Шәңгерей творчествосы XIX ғасырдың екінші жартысынан XX ғасырдың бас кезіне дейін созылған дәуірдегі шытырман, қым-қиғаш қайшылығы мол қоғамдық өмірдің, әлеуметтік топтар мен таптардың күрес-тартысының әдебиеттегі бір көрінісі, елесі. Сын көзімен қарап оқып, тексерсе, ақын шығармалары өз заманындағы қоғам өміріндегі қайшылықтарды, қоғамдық сана, ой-пікірдің өсу жолын, қазақ әдебиетінің даму өзгешеліктерін ұғынуымызға себін тигізе алады.

Шәңгерейдің өлеңдері 1911 жылы «Шайыр» деген жинақта, сондай-ақ «Көкселдір» атты жинақта, 1926 жылы «Үш жоқтау» деген жинақта басылды. 1934 жылы Шәңгерей шығармалары бөлек кітап болып шықты. Одан кейінгі кезде ақын өлеңдері әртүрлі оқу құралдарында жарияланып келді. Осы кезеңде Шәңгерейдің өмірі мен ақындық өнерін зерттеу ісі қолға алынды, ақын туралы түйін-топшылаулар айтылып, зерттеу еңбектері жазылды. Бұлардың ішінен Шәңгерейдің өмірі жайлы деректерді жинастырып, өлеңдерін бастырған Н. Манаевтың, ақын творчествосы жайлы пікір айтқан проф. М. Әуезовтың шығармаларын талдап зерттеу жазған проф. Х. Жұмалиевтің еңбегінің құндылығын атап айтуымыз керек.

Соңғы уақытқа дейін ақын туралы әртүрлі, кейде тіпті бір-біріне

қайшы пікірлер де орын алып келгенімен, Шәңгерей творчествосын тексеру, оны тану, танытуда біраз жұмыс істелді деуге болады.

Ақынның творчествосы алдағы уақытта да зерттеле, тексеріле бермек. Шәңгерейдің ақындық қызметінің мәнін терең ашу, оның шығармаларын ғылыми байсалдылықпен саралап, сарапқа салып, неғұрлым тиянақты, тұжырымды пікір қорыту, творчествосына берілген бағаны айқындай, тереңдете беру — алдағы тұрған әдеби мұраны зерттеудегі елеулі міндетіміздің бірі.

Шәңгерей XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезінде өмір сүрді.

Шәңгерейдің ақындық өнері негізінде XIX ғасырдың екінші жартысында қалыптасты. Ақындық қызметінің мазмұн-сапасы, сыр-сипаты, әлеуметтік бағыты, нысанасы, өзіндік ерекшеліктері осы кезеңде белгілі-бір ізге түсіп, жүйеге келді, толығынан айқындалды. Онан кейінгі кезеңде, XX ғасырдың бас кезінде ақын творчествосында айтарлықтай өзгеріс, бетбұрыс болғаны байқалмайды.

XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстан Россия империясының құрамына түгелінен қосылған. Қазақ даласында қаймағы бұзылмай тұрған ежелгі патриархалды-феодалдық құрылыс ыдырай бастаған, капиталистік қарым-қатынастың элементтері етек алып, көріне бастаған. 1845 жылы Бөкей хандығы жойылып, енді орыс патшалығы орнатқан жаңа ел билеу системасы құрылған. Қазақстанның басқа жерлерінен гөрі Россиямен жақын, ертерек аралас болған батыс аудандарында ақшалы-товарлы қарым-қатынас жеделдеу дамиды. Бұл жақта отырықшылық көбірек орын алды. Қазақ ауылдарымен шектес жақын жатқан орыс шаруаларының поселоктары орналасқан болатын. Және кедей тобы ғана емес жоғарғы, үстем таптың өкілдері де, ауқатты бай адамдарда егін салумен шұғылданып, отырықшылыққа үйір бола бастады.

Өндіріс, сауданың, ғылым мен өнердің нышаны көріне бастаған еді.

Дәуірдің ең басты ерекшелігі заман ауысып, қоғам көш-ілгері жылжи басып, ескінің іргесі сөгіліп, жаңаның елесі көріне бастады. Бір жағынан бай мен билердің, чиновниктердің қысымы күшейе түссе, екінші жағынан егін шаруашылығы, сауда-саттықтың өркендей бастауы, өнер-білім аз да болса өрістеуі қазақ қоғамының алға басыуына жағдай жасаған еді.

Шәңгерей Сейткерейұлы 1847 жылы саршатамыз ішінде (июнь — июль айлары) Жасқұс құмында, Ордада (осы күнгі Жаныбек ауданы), Батыс Қазақстан облысында туды.

Ақын бір өлеңінде («алпыс бөлме, жүз есік») көк орданың ішінде дүниеге келдім деп өзінің хан ордасында туғанын айтады. Ал хандықтың өзі Жәңгір хан (Шәңгерейдің ұлы әкесі) өлгеннен кейін 1845 жылы жойылған болатын. Ханның тұқымдары елде төре, мырза атанғандар дворян, помещик бола бастаған.

Шәңгерей бес жасында ата-анасынан айрылып, жетім қалады. Бірақ атасынан қалған дәулет арқасында қиыншылық көрмей өседі. Әкесінің інілері Шәңгерейдің оқып-білім алуына себепші боп көмек етеді.

Ол Орынбордағы кадет корпусына түсіп екі жыл оқиды. Орыс тілін үйреніп, орыс әдебиеті, мәдениетімен танысады. Бұдан соң біраз уақыт Самара губерниясында (қазіргі Куйбышев облысы) мировой судья (бітімші сот) болып істеген. Онан кейінгі кездерде Шәңгерей басқадай қызмет іздемей, өзінің қонысы Көлборсыда тура берген. Борсы өзенінің жағасында (Саратов пен Самара аралығында) өзінің меншікті жері, шаруашылығы, қора-қопсысы болған. Борсының арғы бетіндегі орыс поселкасының тұрғындарына арендаға жер береді екен. Және өзі де сол жерге егін салдырып, мал ұстаған, мая салдырған, бау-бақша өсірген. Осының бәрін

атқаратын қоңсытөленгіт, қарашысы болған. Сол сияқты аң аулайтын, құстарды баптайтын құсбегі, ат жаратып, бәйгеге қосатын ат ұстаушысы, тағы сондай қызметші адамдары болған.

Шәңгерейдің өзі шаруасына көп көңіл бөліп басқарып отырған сияқты. Мұны ақынның сүйген жары Қатшекейге жазған өлеңіндегі:

Алты айдай ақ жүзінді бір көрмедім,
Шаруа қолым тимей жұмысыммен,—

деген сөзінен де байқауға болады.

Шәңгерей ит жүгіртіп, құс салуға, саятшылық өнеріне де әуес екен. Соны қызықтап, бірталай уақытын сонымен өткізген. Ән-күйге, сурет өнеріне ерекше көңіл қойған ақын әнші-күйші, домбырашы, суретші сияқты өнерпаздарды өзіне жақын тартып, оларға сый-құрмет көрсетіп, өнерін тамашалап отыруды ұнатса керек. Осындай өнерлі адамдардың қатарында ел ішіндегі әнші, жыршы, домбырашылармен бірге суретші Мальцев деген дос аралас адамы болыпты. Шәңгерей оның өнеріне үлкен мән берген. Қожа-молдалар, діни адамдар сурет салу құдайға қарсылық еткен болады, ол шайтанның сиқыры деп, оның халық арасында өріс алуына жол бермеген заманда Шәңгерейдің бұл өнерді қасиеттеп, жоғары бағалап, үлгі-өнеге етуі сүйсінерлік, айтарлық іс.

Өмірінің соңғы кезінде Шәңгерей ел жұмысына мүлде араласпаған көрінеді. Ел арасындағы дау-таласқа қатысып, не кесім айтып, не бір жағын жақтап араласуы өте сирек, бірлі-екілі ғана. Осыған жалғас Уралскиде «Қазақстан» газетін шығару мәселесі сөз болғанда, бұл істі қолдап оған керекті қаржыны толықтыруға жәрдемдескенін айтуға болады.

1917 жыл шамасында Шәңгерей Көлборсыдан көшіп ел ішіне (Тайпақ ауданына) барады. Сүзек ауруымен науқастанып 1920 жылы январь айында Жымпыты ауданы Ақбақай деген жерде (Батыс Қазақстан облысы) қайтыс болады.

Шәңгерей өлең-сөзге жас кезінен үйір болса керек. Өзі бір өлеңінде жиырма алты жасқа толдым деп осы жігіт шағында өлең жазып жүргенін аңғартады. Бұл кезде сөзге ұста, ысылған, өлеңді кең толғап еркін жазатын ақын болғанына қарағанда, одан ертерек уақытта да өлең жазып, шығарып жүргенге ұқсайды. Шәңгерей өз бетімен ескіше де оқыған. Орыс тілін жете біліп, орыс әдебиетін көп оқып, көп білген (өзінің үлкен кітапханасы да болған екен). Шәңгерейдің орыстың әдеби тілін жақсы білгенін, оның әртүрлі сыр-баяуын терең түсінгенін, сөздің кесте-нақышының мәнін еркін айырып, ұға алғанын оның М. Ю. Лермонтовтың «Қашқын» атты поэмасын қазақшаға өңін түсірмей, әлсіретпей аударғанынан ақ көруге болады. Қазақ халқының сөз өнерін меңгере алғаны, оның нәрін бойына сіңіре білгені, оған қоса орыс классикалық әдебиетіне тереңдеп үңіліп, тексеріп, тандаулы нұсқаларын өзіне үлгі еткені Шәңгерейдің шығармаларынан да байқалады. Ол — жазба әдебиет дәстүріндегі поэзияның түр-үлгілерін туғызған ақын. Қазақтың халық әдебиетінің дәстүрлерін, тіл, сурет байлығын жазба поэзияның өмір суреттеу әдісі, амал-тәсілдерімен ұштастыра алған.

Шәңгерейдің өз сөздеріне қарағанда өлеңді көбіне жазып шығаруды гадет еткен сияқты. Кенет туған экспром түріндегі, және басқа сондай суырып салып айтылған өлеңдерін де қағазға түсіріп, жазып жүрген. Содан әркім естігенін жаттап, ауызша айтылып тараған. Әрине, әркім сүйгенін, қалағанын, ұнатқанын жадына сақтап, кей жерін түсіріп айтқан, не ұмытқан.

Шәңгерей «Қара мұрт» атты көлемді әңгіме-роман жазған деген дерек бар. Бірақ ол сақталмаған. Ұзақ жасап, көп жыл өлең шығарып

жүрген ақын қалдырған әдеби мұра, сөзсіз, бізге келіп жеткенінен әлде қайда қомақты, салмақты, әлденеше есе мол болу керек. Содан әзір белгілісі, қағазға түсіп, баспа көргені оннан бір нұсқасы ғана десе болады. Көлемі шағындау болғанымен Шәңгерейдің сақталған, белгілі болған шығармалары оның творчествосының идеялық мазмұны мен әлеуметтік бағытын танытуға негіз, дәйекті дерек бола алады. Олар әртүрлі тақырыпқа арналып, қоғамдық өмірдің әртүрлі жақтарын, қамтиды.

Шәңгерей шығармаларының басты сарындары, идеялық салалары өмірдің өтуі жайлы топшылау, ескі заманды аңсау, ғылым-білім туралы ой түйу, өз өмірінің әртүрлі кезеңдерін бейнелеу, махаббат, достықты, саяшылықты, табиғат құбылыстарын суреттеу болып келеді.

Олардың ішінде әлеуметтік өмірдің әртүрлі жақтарын сөз ететін шығармалары өз алдына бір топ. Осы топтағы өлеңдердің тақырыптық өзегі заманның өтуі, жастық шақ кетіп кәрілік келуі, өлім, о дүние, дін жайлы толғаулары болып келеді. Бұл алуандас өлең-жырларында Шәңгерей ескіні аңсайды, өмірден түңіліп, торығады.

Тегінде, әлеуметтік мәселелерді қозғаған шығармаларында да Шәңгерей үнемі алға тартпайды, көп ретте ол жол таба алмай тұйыққа тіреледі. Оның қоғамдық ой-пікірлері, топшылау-түйіндері бірде өмір шындығының айқын елесін көрсетсе, бірде өмірден торығу, өткен хандық-бектік дәуірді аңсаудың, ескіні көксеудің шарпуымен кертартпа сипатқа ие болады.

Жер-судың құты кетті, сәні кетті, бәрі адыра қалды, бұрынғы шыннайы жақсы асыл адамдар енді жоқ, бұрынғыдай билер, ерлер енді тумайды, заманым өтіп кетті, енді бұл өмірде қуанар ештеме қалған жоқ деп хандық дәуірді, феодалдық ескі әдет-ғұрыптың, салт-сананың қаймағы бұзылмай тұрған кезін көксеп күңіренеді.

Адыра дедім Нарынды
Қотаны ұшып көлінен,
Құты кетіп жерінен,
Саба құрсақ билерден,
Еңіреген ерлерден,
Айрылып адыра қалғанға.

Өз заманының, капитализм элементтері орнығып, өндіріс, егін, сауда отырықшылық етек алып келе жатқан заманның бұрынғы хандық дәуірімен салыстырғанда аз болса да, артықшылығы барлығын, бір адым болса да, прогреске жақындығын көрмейді.

Өткен заманды көбінше бірыңғай мақтап, көлеңкелі жақтарын тереңдеп сөз етпейді. Хандық дәуір халықты қанқаксатқан қатты қанаудың дәуірі болғанын ашып көрсетпейді, тіпті ескермейді. Хандықтың әбден тозығы жеткен, жаңа дәуірдің талап-тілегіне мүлде сай келмейтін система екенін, оны жаңғыртудың ешбір қыйсыны жоқ екенін ақын жете түсіне алмаған.

Ала ту Абылайдың ала аттансаң,
Аламан артындағы біреуі мен.

Ұлы дүбір шықса, қалмас едім, елге жау келсе аттанған әскердің, жиылған қолдың қатарында болар едім, мен де «Абылайлап» шығар едім деп отырып, ақын Абылай ханның саясатын түгелдей қуаттайды, өзін сол ханның жолын қуушы, ісін алға бастырушы мұрагердің бірі деп сезінгендей болады.

Шәңгерей өскен ортада, хан тұқымдары арасында Абылай ханды ұлығылаудың үлкен орын алғандығы, оның өткен хандықтың туы секілді қастерлегендігі айтпаса да түсінікті. Шәңгерейдің Абылайды бағалауына

сөзсіз осы ортадағы ұғым-нағымның әсері болды. Ақын Абылай ханның ісін, тарихи ролін сын көзімен қарап дұрыс түсіну дәрежесіне көтеріле алмады. Алайда Шәңгерей Абылай жолын, хандық жолын қуатын уақыт озды деген ой түйеді.

Адамның аманатын алла алады,
Ажалға ақыл, ажар не қылады,
Алабы алыс сулар суалғанда,
Аңғарын айдын көлдің шаң алады,
Алайда аңсыраған алғыр тұйғын
Абайсыз аңқып ауға шырмалады.

Абылай секілді ірі қайраткерлер кеткен соң сонынан ерген, жолын қуғандар тауы айтып, тозып кетті, енді олардан алғырлық, тапқырлық табылмайды деп налиды.

Ескіні көксеген ақын өмірде бір қалыпта тұрмақ жоқ, бәрі баянсыз, тұрлаусыз, ертең өтеді деп аң ұрып күйінеді. Шәңгерей өмірдің өтуі жайлы осы тұрғыдан толғайды.

Ақынның өлім мен өмір туралы философиялық толғанысынан бірталай өмір шындығының елесі көрінеді. Ол тумак, өлмекті, діни ұғымға сүйенсе де, қалайда табиғи, заңды құбылыс ретінде түсінетіні аңғарылды. Бұл тұста өзінің топшылауларын, түйінді ойын үнемі құрғақ баяндамай сөзбен мүсіндеп жасаған жанды бейне, келісті сурет-картина арқылы да шебер жеткізеді. Бірақ Шәңгерейдің өмір жайлы, өмірдің өтуі жайлы ой-пікірлері оның әлеуметтік өмірден безіну, бойын аулақ ұстау сияқты сарынымен ұштасып кетеді. Өмір өзгеріп, заман ауысып, ескінің өліп, жаңаның туып тұратынын, үнемі осылай болатынын түйген ақын осы бұлжымас өмір заңын ашына қабылдайды, күйзеле сезінеді. Барлық қорқыныш, қауып-қатерді бір жерге үйіп-төгіп, өмірді өте сұсты, қаһарлы етіп көрсетеді. Қырда құлан аман жүрмек жоқ, қалайда қазаға ұшырайды. Жол тосқан жолбарыс құланның жүрегін жұлып жем етеді дейді. Бірақ ол да аман кетпейді. «Бөкен терісін бөрік еткен, сексеуілден күрке еткен» мерген жалғыз оқпен оның да қазасын жеткізеді. Мерген де ажалдан құтылмайды. Жағын кезеніп, жан алатын ғазраил тұр дейді. Жалмап жұтып, қылғып жоқ қып жіберетін тажал, жыртқыштарға толы бір дүние. Кім болсын үстінен төніп тұрған опасыз қаза, кезеп тұрған ажал оғынан құтылмақ емес. Жаза бастырмайды, аңдаусызда ойда жоқ жерде тап болады. Өз заманындағы әлеуметтік құрылысқа жатырқай, қараған ақын алдан да үміт таппайды. Сөйтіп барып ол алдағыны о дүниеден, құдайдан күтеді. Дінге, құдайға көңіліп сендіріп, содан бір тыянақ таппақ болады:

Ол күндерді тапсырдым
Жасаған өзін бір алла.

Өмірдің ауыртпалығынан құтылып, жеңілдік көретін күн о дүниеде ғана туады дейді.

Сонда бір көңлім сап болар,
Жалғыз жатып күңіреніп,
Қазаны ойлап толғаудан.

Ал бұл өмірде қайғы шерден арылу, жалғыздық мұңынан айығу мүмкін емес, тек өлең ғана шер тарқатып көңіл жадырата алады дейді:

Кең сарай сахырада өтті күнім,
Тасболат тар қапуда шықпайды үнім.
Жалғыздық жанға батса, шер тарқатқан
Қобыздай күңіренген қайран тілім.

Өмір, дүние жайлы толғанғанда Шәңгерей өз тағдырын ойлап, барлап, өз көңіл-күйін баяндап отырады. Бұл заңды да. Лирик ақын өмір құбылыстарын өзінің ішкі дүниесіне байланысты, соған ұштастыра сезінеді. Бұдан Шәңгерейдің торығуы, жалғыздық күйін шертуі өз басының мұңынан ғана туған деген мағна тумайды. Оның мұңы қоғамдық өмірді түсінуімен тамырлас, тығыз байланысты. Өзі шыққан ортадан, хандық дәуірді көксеген топтан мүлде жырылып шығып, қарасын үзіп кете алмаған ақын ескі заманның, қоғамдық қалыптың күйреуін белгілі мөлшерде өз басының да трагедиясы деп түсінетін сияқты; ол ескінің елесін аялап, өзін өмірдегі тірек-таянышынан айрылып қалғандай, дағдарыс, күйзеліс қалпына түскендей сезінеді.

Шәңгерейдің осындай көңіл-күйін байқататын шығармалары, оларда торығу сарыны басым болса да, өзінше ескі хандық, бектік дәуірдің тарихи сахнадан біржолата кеткенін, қайтып келмейтінін көрсететін бір белгі, айғақ сияқты. Ақын өткен заманның қайта айналып, қалпына түспейтінін әбден мойындап, ашықтан-ашық айтып отырады. Бірақ бұдан келіп енді өз заманын олқы көрген, көңілі толмаған бетінен де қайтпайды. Өз кезіндегі өмірдің жаңалық, жақсылықтың кейбір нышанын көрсе де, қоғамдық құрылысты құптамайды, әлеуметтік өмірге, күреске араласудан да бойын аулақ ұстауға тырысады.

Бір күнде жас көңілін судай тастың,
Төрт бұрышын дүниенің көрмей болжап,
Қиял мен көк қаусын барып аштың;
Сыйдырып асқар тауды уысыңа,
Жүзіне алмас қылыш табан бастың;
Күркіреп қара бұлт жасын атса,
Отына жетіп барып құшақтастың,—

деген сөзінен ақынның біркезде өз алдына зор мақсат-тілектер қойғаны көрінеді. Оның осы жас кезіндегі қиял-арманы түгелдей ескіге байланысты болған, содан барып іске аспаған деу орынсыз болар еді. Бұл жастық албырт көңілдің қиялы, әлі бір ізге, арнаға түсіп, әбден анықталмаған нысана-ниет.

Таудағы тас ұядан,
Лашындай сарыққан қиядан
Шалқып сезім шығады,
Ойласам пікір қиялдан.
Аспандап қиял кетеді
Шыққан оқтай жаядан.
Жасындай барып жалт етіп,
Көк қапусын ашады.
Жарығына алданып,
Дидарға қадам басады.
Мойынға алсам, бұл қиял
Аулақ емес кінәдан,—

деп ақын бірде қиял-арман ететінім, ойлайтыным бұл дүниенің ісі, соның қызығы ғана, мұным күнә екен деп өзіне тоқтау айтса, бірде алдыма мақсат қойып, салмақты міндет атқарып жүрмедім, талай дәурен қолымнан шығып кетті, қапы қалдым деп отырады:

Ойласам сонан бергі ғұмырымды,
Кетіпті талай дәурен уысымнан.

Ақынның өршіл қиялы қалайда өз заманына наразы болумен астас, сабақтас жатады.

Сұңқардай шалықтаған тас ұяның
Болжаған жер қияны ер қиялым,
Мерт болған арыстандай айға шауып,
Қайғылы қайтық болған шер қиялым,
Жер-жебір, жермен жексен болайын деп,
Сен тұрсаң кезеңінде пан дүнианың.

Осы наразы болған бетімен, дарашылыққа бой ұрып, Шәңгерей енді өз заманында қандай әлеуметтік құбылыс, уақиғалар болып жатқанына көңіл қойып, зер салуға ұмтылмайтын секілді. Қоғам өміріндегі ірі, іргелі мәселеге үн қосып, не заманның ұлық, би-болыс сияқты әкімдерін сынап, әшкерелеуді ниет қылғаны байқалмайды.

Ақын шығармаларында қазақ қоғамының өміріндегі әлеуметтік теңсіздікті көрсету жағы солғын, әйтеуір жарлы, кедейге жаны ашығандық нышаны, елесі бар.

Тең көрген бай, жарлыны бала күнім,
Сен кетіп менмендікпен көңлім тасқан,—

деп Шәңгерей кедейді кемсітпеу керек, бай мен жарлы деп бөлмей, бар адамды тең көрген дұрыс деген ишарат пікір білдіреді. Бұл, әрине, ымырашыл либерал санашы, ойшыларға тән гуманизм дәрежесінде ғана айтылған. Дегенмен, көңіл аударарлық, ақынның қоғамдық өмірді тануының бір мәнді жағын аңғартатын жай.

Ұятты, өткір сатираға бармағанымен, ақын қоғам өмірінің кейбір жақтарын аз-кем болса да мінеп, сынап кетеді.

Малы барға, дәулетті адамға, өзінен зорға жалбақтаушылық, жарамсақтық етушілікті, «нәпсіге еріп», бозбастық, жігіттікке артықша әуес болушылықты міндейді. Өзі дінге, құдайға сенгенімен діни ұғым-нанымның көпшілігі жалған, жай нәрсе деген пікір айтады. Молдалар айтатын о дүниенің, жаннаттың рахаты, пайғамбары, періштесі, бейіші құдайдың сөздері—бәрі де жастыққа, шынайы махаббатқа жетпейді дейді:

Ғасанды, қалимолла⁴ маған берсен,
Жүзігін Сүлейменнің қолға кісем,
Жасымды жиырмадағы қатар қойып,
Ал таңдап десе мұның қайсын сүйсең.
Таянып торға шықпен таяқ алып,
Не қажет нәл⁵ суына өткел салып,
Тіліне құрт-құмырсқа мұқтажым жоқ,
Жүзігін Сүлейменнің жұтсын балық.

Ғаламға он сегіз мың патша болсам,
Алтыннан асқар таудай тақыт құрсам,
Көлінен нурулқаят⁶ сулар ішіп,
Дүниеда болса өмірім не мың сан,
Жаннаттан періштелер жерге еніп,
Қаусар ап⁷ пердеуістан⁸ ішіп тұрсам.
Мармадан бағирамға бина⁹ салып,
Хор қызын жаннаттағы құшып тұрсам,
Шайхұлслам, зор ғұлама ишандардан
Аударып хақ кәләмін¹⁰ суал сұрсам.
Перғауын, дажал дәулер әлек болып,
Қаһармен қарсы тұрып қол ұсынсам,
Қап тауға мәләйіктей ұшып қонсам,

⁴ Құдаймен сөйлесуші (Мұса) пайғамбар деген мағнада.

⁵ Н и л.

⁶ Тіршілік нұры, қасиетті су.

⁷ Таза су.

⁸ Жаннат.

⁹ Бау-бақша ішінде мрамордан үй салып деген мағнада.

¹⁰ Құран.

Мұхитқа нән балықтай құлаш ұрсам,
Солардың бәрін тастап сені алармын
Бір өзін ел Нарында тірі тұрсан.

Мұндай сөздерді дінге сенгенімен, сын көзімен қарай білген, молдалардың айтқанының бәріне ұйып, бас шұлғып бермейтін адамның ғана айта алатындығында күмән жоқ. Ақын қожа-молдалардың надандығын, шын үлкен өнер, өрісті, терең ғылым-білімнен құр алақан екенін түсіне білген. Олардың ғылымды құбыжық «шайтани» іс деп көрсетуге тырысатындарын ашып айтады:

Сөйлеткен жансыз затты өнер несі,
Есітіп таң қалады көрген кісі.
Білмейді қалай етіп түсінерін
Айтпаса түсіндіріп білген кісі.
Істерлі Қазанда оқып, Бұхар барып,
Айтар ма «Ғалым» болып келген кісі,
Сұрасан бұл не іс сол ғалымнан,
Шайтани мұны дейді, кәпір ісі,

Ақын ғылымды аса зор бағалап, қастерлеп, бұтағы көп, жемісі саналуан мол биік-шынар бәйтерек бейнесінде суреттейді, әр ғылым, яки ғылымның әрбір саласы сол бәйтеректің бір бұтағы, жемісі секілді дейді:

Бұл ғылым бір бәйтерек шектен асқан,
Шұлғанған бұтағына ғарсы-гүрсі.
Бар әлем он сегіз мың саясында,
Таусылмас бұтақ сайын бар жемісі.
Шайтани бұл өнерді қалай дейміз,
Әр өнер сол жемістің бір немесі.

Ғылым дүниенің, табиғаттың неше түрлі сырын, асқар-асқар ұлылығын тану, білуге мүмкіншілік береді. Әртүрлі өнерді, техниканың салаларын өрістетуге негіз болады. Ғылым-білім кіршік басқан көңілдің көзін ашып, адамның ой-санасын өсіреді дейді. «Көп сырлар ашты түпсіз дариядан» деп ұлы ғалым Эдисонның ғылым-техниканы өркендетуде сіңірген еңбегінің баға жетпес құндылығын айтады.

Ақын оқымысты, білгір дегенде ел арасындағы шешен, жүйрік, көрген-білгені көп, ел ісіне қанық, өткен-кеткен жайды көп білген, көп түйген адамды үлгі етпей, оны қомсынып, дүниежүзілік өрісті, үлкен ғылымға жаңалық қосқан үздік, озық ғалым Эдисонды айтады. Талапкер, өнер іздеген, ғылым іздеген адам сонан тәлім алып, соның өнерін өнеге тұту керек дегенді негіздейді. Бұл ақынның қазақ халқы озат ғылым мен техниканы меңгеруі керек, соған қол арта отырып халық мәдениетін, өнерін арттыра, зорайта түсу керек деген тілегін білдіреді.

Шәңгерейдің ғылым мен техниканың мәнін дұрыс түсініп, оны насихаттауы, оқып білім алу, өнер үйренуді құптауы қазақ қоғамының түпкі, түбегейлі мүдделеріне қалайда сәйкес болғанын атап айтуымыз керек.

Ескілік еңсені басып бас көтермей тұрған заманда Шәңгерей көктеп, көгеріп, қылтиып көрініп келе жатқан жаңаның нышанын, белгісін шеттеп болса да көре алды, өзінше түсіне білді. Өз заманының тілек-мақсаттарын ұғуда сол кездегі озат ойлар тұрғысына көтеріле алмаса да, кейде, жансалап жақын келіп, ілесіп отырады. Өткен заманды көксегенімен, ескілікті түгелдей мақтамайды, жаңаның бәріне бірдей қарсы емес. Қазақстанның Россияға қосылуы нәтижесінде туған қоғам өміріндегі жаңалықтардан кейбірін түсініп қабыл алды, қуаттады.

Шәңгерей өлендерінде өз өмірінің әртүрлі көріністерін сипаттап, әр кезеңдерін — туысын, балалық шағын, жігіттік кезін, егде тартқан, қартайған уақытын — суреттеп отырады. Бұл тұстарда ақын бала күндегі адал көңіл, ақ ниетім тотықты, жас кезімді «бұлаңдаумен», «сар қоштықпен» өткіздім, дүниенің болмашы қызығын қуып кеттім, көңілім тасып масаттанып кеттім, өз жолымнан адастым, бойымда мінім көп, күнәм мол, одан енді тазаруым қиын деп өзін сынай отырады:

Тотықты нәпсіге еріп ақ ниетім,
Қарайды иман жүзді ақша бетім.
Тіміскі ұры иттей түнде жортып,
Он бес жас, бұлаңдаумен сен де кеттің.
Эпион жер қилап шарғы ғамал еткен
Нешікте сар қоштықпен кетті он жетім.

Мұхитта нән балықтай кезген көңлім
Тұмсығың тимей тасқа неге алжастың?
Шұлғынып жүн-жабағы, қыл-қыбырға
Бұрынғы өз жолыңнан неге адастың?

Шәңгерей өлендерінде өте-мөте балалық шақ толығырақ және әсерлі, көркем суреттелген. Шәңгерей балалық кезін айтқанда сол кездегі заман басқа, ол заман енді қайтып келмейді деген сарын әр жерде бір көрініп елес беріп қалады. Өлендері бұл тұста қайшылықсыз емес. Оларда өмірім өтті деп өксігендіктің ізі жатады. Ал енді осы тақырыпты сөз ететін шығармалардың артықшылығы, құнды жағы неде десек, алдымен ақын балалық күнін өмір шындығына сай, нанымды етіп және әсерлі көркем бейнелейтінін атап көрсеткен жөн.

Алалы сақа атысқан,
Жалаң аяқ күм басқан,
Тал шыбыққа таласқан,—

балалық кездің көріністері ақынның суреттеуінде өзінің нақтылығы, бейнелілігімен де, өмір құбылыстарын жинақтап түйіндеген, типтік сипатымен де көз тартады.

Ақын балалық шақтың қайта оралмайтын ләзәтін, өзіндік артықшылығын қосаяқ бейнесі арқылы шебер береді. Қосаяқтың жаратылысы — бітімін, мүсінін, қимыл-қозғалысын үлкен суреткерлікпен сипаттайды. Қосаяқтың өте көркем, келісті, жанды, динамикалы бейнесін жасайды. Ақынның қосаяқтың кескін-келбетін мүсіндеуге жүйріктігі және бұл орайда көзге түсе бермейтін ұсақ нәрсені көре білуі, қосаяқтың тұрпатын түгелдей мүшелеп, бөлшектеп, соның бәрін неше түрлі сыр-баяумен дақпадақ нақтап айтып, бедерлі бейнелі суреттеуі көз тартарлық. Ақынның қыбыр еткен қимылды баққан сезгіштік байқағыштығы көңіл аударады:

Бура санды, аң танды,
Түсі алтындай ақ сары,
Ауызға біткен қос тістің
Меруерттей ажары.
Қаусырмалап қақтаған
Шытақтай жұқа құлағы.
Қияқтан барып ін алған,
Екі аяқпен серіпкенде
Желі бойы жер алған.
Топыраққа басса табаны,
Шайықтардың ершатқа
Басатығұн мөріндей
Сопакша сұлу із салған.
Мойыл көзді, тоқ жүзді,
Мақтау сөзбен айтпастай

Айтудан артық жараған.
Көзіндей сенің көз бітсе
Оң жақтағы аруға
Он беске жасы қараған,
Қалы кілем, қара нар,
Бес жиырма болсын садаған.
Қарқарадай жаншылған
Төбене біткен қос құлақ,
Шаншылған зат шаншылса,
Шаншылар осындай-ақ!
Бәйшешек түбін қолға алып,
Тілерсек басып, тік тұрып,
Қарсы тұрып қайзаса,
Бет біткеннен сұлурақ.
Қияқты төмен түбінен
Таң алдында ін қазған,
Құйрықты туған жұлдыздай
Шығарып жерден жас топрақ,
Зерден өрген шашпаудай
Болар-болмас төрт қырлап,
Құйрығы ұзын, ұшы ақ,
Сансыз буын тастаған
Масақы келген ақ шашақ.
Айтулы сонау Нарында,
Нарынның қызыл құмында
Бар еді сондай жануар,
Оның аты — қосаяқ.

Мұны оқығанда қосаяқтың пішін-келбеті, ықшамды, сәнді дене құрылысы, ойнақты қимыл-қозғалысы, ширақ, құнақылығы, серпе басып, секіріп отыратын жіті жүрісі еріксіз көзге елестейді. Оқушы қосаяқты қолға ұстағандай сезінеді.

Ақын қосаяқтың кескінін, сырт көркін сүйсіне, көтере суреттейді, әдемі салыстыру, теңеулермен ажарлап, сұлулап бейнелейді. Оның көзі толықсыған арудың көзінен де артық деп, қызыға, қызықтыра түседі. Самарқау, салқын баяндамайды, еліктіріп әкетеді, жүрек толқытатын әсерлі нәзік лирикалық сезіммен айтады. Осының бәрін балалық шақты неғұрлым жарқын сәулелі, әсем етіп суреттеу үшін істейді.

Сол қосаяқты қуалап,
Тал шыбықты шуделеп,
Қарындай үрген домалап,
Бәйшешек бетті бала едім,
Сол күнімді ойласам,
Көз алдымда тұрады
Кешегі өткен күндей-ақ,—

деуінен қосаяқ қаншалықты мол, қаншалықты көркем бейнеленгенімен, шығарманың идеялық-мазмұндық өзегі, тірегі сол қосаяқты қуып жүрген баланы суреттеу, балалық шақты сипаттау екенін, балалық кездің қызығын, уайымсыз-қамсыздығын көрсету екенін аңғарамыз. Осы бір картинадан қайғы-мұңды білмейтін, ойын қуған баланың қуанышын, оның әдеміні, жедел-жүйрікті, ойнақыны көріп тамашалайтынын көреміз. Бұл — өмір сырын, не нәрсенің пайда, зиянын жете айыра алмаса да, табиғаттың, өмірдің әдемілігін, сұлулығын сырттай көріп қызығып, ләззат алатын балалық кездің қуанышы, түбі өмірге құмартудан туған қуаныш.

Баланың бейнесі қосаяқ неғұрлым кең, шебер суреттелсе, содан толысып, солғұрлым молайып, ажарланып, күшейе түскен. Қосаяқты сұлулап, қызыға суреттеуі де бала қандай қуанса, соны елестету, баланың психологиясын, ой-сезім дүниесін шынайы, өмірдегідей етіп, сипаттау тілегінен туған. Қосаяқ бейнесі бұл ретте қисынды жасалған символ түріндегі

образға айналады. Ол балалықтың символындай, балалық шақтың бір белгісі сияқты. Балалық кездің артықшылығы, жас кездегі адамның бейқамдығы шексіз қуанышы, жанының пақ тазалығы, адалдығы, ойынға құмартқан баланың ширақ, алғырлығы, өмір сүйгіштігі де қосаяқ бейнесі арқылы айқын көрінісін тауып, әр жақты мол көрінген. Ақын баланың образын ұтымды тәсіл тауып шебер жасайды. Өмір құбылыстарын типтік дәрежеге көтере суреттеп, бір картина-сурет арқылы көп дүниені, көп жайды аңғартады.

Шәңгерей лирикасының көңіл-күйін толғайтын шығармаларымен қатар тағы бір елеулі саласы—махаббат, достық жайын баяндайтын, саятшылық өнерін, табиғат көріністерін суреттейтін өлеңдері.

Бұл аталған тақырыптарға жазылған шығармаларында Шәңгерей ақындық өнерінің өнімді, күшті жақтарын молырақ байқатады. Торығуға үнемі бойын билетпей, көбіне сергіп, серпіліп отырады. Ақынның махаббатты, табиғатты суреттеуі өмірден безіну емес, алдымен өмірді қызықтау сезімінен туып, осы сезімінен от алып, нәрленеді. Махаббат, достықты ардақтауы, табиғат құбылыстарын тебірене сергек сезінуі, неше түрлі хайуан-мақұлықтарды әсемдеп бейнелеуі — мұның бәрі бай эстетикалық сезімнен, табиғат сырын терең ұға білуден, ақындық шеберліктен туады. Бұл тұстарда Шәңгерей серілікті әдет еткен Ақанға үндес келеді. Әсем, назды ән-күйді сүйген, махаббатты асыл арманы етіп ардақтап жырға қосқан, жүйрігін баптап, шабысын қызықтаған Ақанмен Өмірден торығуы да, дарашылдыққа бой ұруы Ақанға ұқсас. Бірақ Ақандай отты емес, өмір сүрген ортасына наразылығының да ондай жалыны, шарпуы байқалмайды. Тегінде Шәңгерейдің ақындық сезімі қанша терең болғанымен, ұшқынданып от алып, жалын атып кетпейді. Қызуы үзілмей, жалыны басылмай біркелкі сәуле беріп тұрады.

Ақын махаббат тақырыбына, табиғат көріністерін суреттеуге арналған өлеңдерінде қоғам өмірінің көкейтесті, маңызды мәселелерінен алшақтап, кей реттерде таза көркемдікті, таза әдемілікті уағыздайтын ақындарға жақындап, солармен сарындас кетеді. Осыған қарағанда, орыс жазушыларының шығармаларын көп оқып, көп үйренген ақын орыс әдебиетіндегі эстет жазушыларды, (Фет, Тютчев сияқты) өте-мөте іш тартып, осылардың өмірді суреттеу, бейнелеу тәсілдеріне, ерекшеліктеріне беріле ден қойған, ұйыған секілді. Сондықтанда Шәңгерей өмірді қызықтап, оның қуанышын, ләззетін суреттегенде дарашылдықтың тар арнасынан шыға алмай, кей ретте қоғам өмірі, халық арман-мүддесінің басты тілек талаптарынан алыстап кетеді.

Ақынның махаббат туралы өлеңдерінің сақталған үлгілері көпшілігі арнау өлең, хат өлең түрінде жазылған. Оларда махаббат жайы жеке, өз алдына сөз болып, әлеуметтік мәселелерге байланыссыз айтылады. Шәңгерей әйелдің азаттығы, бас бостандығы сияқты мәселелерді жеріне жеткізе, әлеуметтік мәнін аша, қазақ қоғамында сол кезде бар озат ой-пікір дәрежесіне көтере қоя алмаған.

Алайда Шәңгерейдің махаббатты, әйелге деген сүйіспеншілік сезімді жыр етіп қастерлеуі, ардақтауының сөзсіз өз дәрежесінде белгілі прогрестік мәні болды. Торығу, ескіні көксеушіліктің ізі көрінетін өлеңдерде ара-тұра кездескенімен, ақынның махаббат, табиғат жайлы шығармалары идея, мазмұн жағынан алғанда негізінен халықтың эстетикалық ой-сана-сы, ой-пікірінің жақсы жақтарымен қабысады.

Ақын жоғарыда сөз болған «Ғасаңды, қалимолла, маған берсең» деп басталатын өлеңінде шын жақсы көретін жардың махаббатына жетерлік еш қызық жоқ, ғажайып аңыз болып айтылатын, болмаса о дүниеде, ұж-

мақта болады дейтін рахаттың еш қайсысы осыған жетпейді десе, енді бір өлеңінде сүйген жарына:

«Тартқанда таразыға сені алармын,
Алтынды не қылайын күмісімен,—

дейді. Қазақ ортасында әйелді малға сату, әйтеуір кім де болса, мал бергенге беру орын алған, салтқа айналған кезде Шәңгерейдің әйелдің адамшылығын бағалап, құрметтеуі сүйсінерлік іс. Ақын әйелдің асылдығын, ақылын, жақсы, жарасымды мінезін, сұлулығын, көркін шабыттана бейнеледі:

Жігіттің болса алған жақсы жары,
Сен болсаң бір аллаға еткен зары,
Баладай ыриясыз еркелеген
Сен болсаң тағы сонда ынтызары.
Құлқына құмарланып құшқанында,
Шайқалып тұрса алтын сырғалары.
Қамшаткі, барқыт төбе қырын киген
Қадалса емпернал әм динары.
Ақылы жамалына болса лайық,
Жігіттің сол емес пе жан дидары?

Ақын махаббат, сүйіспеншілік тұрақты, баянды болсын, аз күндік алдамшы қызық қумау керек, сыйласқан, ұғынысқан, достасқан адамның махаббаты қымбат деген пікір айтады.

Көз салып көрінгенге жүре берме,
Жақын бол құрбыңменен қадір білген,—

дейді:

Көлдерде ат ойнақтап, құс шүйгенде,
Адамның болса әзілдес құрбылары.
Болғанда жарың сондай, құрбың мұндай,
Бозбаллар деп біліңіз бағың бары,—

деп көңілділік, әзілділікті, құрбылықты, ақжарқын жолдастықты қадір тұтады.

Шәңгерей өлеңдерінде махаббат, жастық туралы сөз болғанда оған сабақтас, жалғас саятшылық өнері де айтылып отырады.

Алабын Қөлборсының сулар алса,
Сыңқылдап қонар көлдің үйрек-қазы,
Ойнақы мініп атқа, ал қаршыға,
Зер қарғы сыландасып ерсін тазы.
Көлдерде ат ойнатып, тарлан ұшыр,
Жігіттің жігер туған бұл шандазы.
Жастықта жігіт адам жігер болса,
Қайт болмас қалқасына еткен назы.
Құлаққа, киген сырға, есітілсін
Құс салып кешкі соққан дауылпазы.

Аң аулау, ит жүгіртіп, құс салу—бұларды ақын жігіттік, жігерлік белгісі деп санайды. Құр ермек қана емес, тамаша серуен, көңіл көтеретін, ләззат алатын қызық, спорт деп түсінеді. Шынында бұлар халықтың өмірінде үлкен орын алған, зор өнер деп бағаланған. Шәңгерей өлеңдерінен оның алуан түрлі аң, құсқа әуес, жақындағы, сан қилы хайуанаттың сырын біліп, сырмінез болғандығы айқын көрінеді. Оларда әртүрлі табиғат көріністері елеулі орын алады. Ақын өзі мекен еткен жерінің табиғатын әсерлі түрде бейнелейді. Шәңгерейдің шығармаларын оқығанда адам кең сахараның саясын, шалқыған, шалқар көлдің айдынын, күн

нұрымен күмістенген су толқынын, майдалап ескен самалығын лебін сезінгендей, көріп отырғандай болады. Даланың ойы, қыры, шешек атып, бусанып тұрған көк майса көк орай шалғыны, көк жүзіне самғап ұшып, түйіліп түскен қыран құс, қаңқылдап көтерілген қаз, пырылдап ұшқан үйрек, сыландаған тазы—түрлі жануар, мақұлықтың тіршілік-әрекеті елес беріп, оқушының көз алдынан өтіп жатады. Табиғат көріністерін, аң-хайуанаттардың бітім-сипаты, қимыл-әрекеттерін ақын өмір шындығына сай, шынайы қалпыда бейнелейді. Ақынның табиғатқа көзқарасы мифтік ұғым-нанымдардан таза, суреттеуі қиял түрінде емес, негізінен реалистік сипатта болып келеді.

Ақын шығармаларының көпшілігі өмірде болған, белгілі бір жағдайлармен байланысты туғаны секілді, табиғат көріністерін суреттеген өлеңдері де өмір шындығына жанасымдылығы, нақтылығымен көзге түседі. Шәңгерей қиялданып, сағым құмайды. Көңілімен пішіп, ойша көрік жасамайды, жасандылыққа баспайды. Өзі өмір сүрген, мекен еткен жер-суы, Нарын менен Көлборсы—осылардың табиғатын, көркін мейірлене, шабыттана бейнелейді. Өмірде, табиғатта бар көркемдікті, әсемдікті, келісті, мейлінше әсерлі етіп сипаттауға күш салады.

Шәңгерей табиғат құбылыстарын солғын суреттемейді, терең сезіммен, толғана жыр етеді. Табиғат құбылыстары ақынның сезім дүниесінде елеулі орын алады, оның лирикасының бір арқауы болып отырады.

Табиғат көріністерін ақын өзінің көңіл-күйіне сәйкес, орайлас сезініп, өз ой-пікірлеріне ұштастырып, жалғастырып әкетеді.

Табиғатты суреттеуінен ақынның өмірге құмартып, қызықтауын да, өмірден торығуын да байқауға болады. Мысалы, бір өлеңінде Шәңгерей өмір өтеді, кімнің де болсын уақыты жететін күн болады деген ойын бірнеше символ сурет арқылы айтып жеткізеді. Шағаласы қалықтап, қаздары қатарын түзеп ұшқан, суына жылқы жабылып, шұрқырасқан, балығы ойнақтап оршып тулаған көлді, жапырағы жайқалған биік шынар бәйтеректі бейнелейді. Көл суалады, бәйтерек құлайды, жапырағы құрап солады, дүниеде бірқалыпта тұрмақ жоқ, адамның өмірі де бірқалыпта тұрмайды дейді. Бұл Шәңгерейдің суреттеу ерекшелігінің бір қырын да аңғарта алады. Шәңгерей ойын жай ғана баяндап айтпайды, тұспалды бейне жасап, сол арқылы аңғартады. Балалық шақты, оның қуаныш-қызығын қосаяқ бейнесі арқылы жеткізетіні секілді өмірдің өтуін де табиғат көріністерін бейнелеп суреттеу тәсілімен баяндайды. Ақын суреттеген құбылыс, кескін-кейіп жанды бейне болып көрінеді. Суреті күнгірт, бояуы түссіз емес, әсерлі, тартымды болады.

Қазақ поэзиясында терме, толғау жыр, дидактикалық өлең түрлері мол еді. Шәңгерей сыршыл лириканы, суретті бейнелеу тәсілін дамыта түсті—оның творчествосының салмақтырақ жағы осы.

Шәңгерей шығармаларының ішінен ауыз әдебиетіндегі шешендік өрнектер, нақыл сөздер дәстүрінде жазылған:

Шайтанға шаршап тұрған ат бергенің —
Тамұққа жақынды жақ дегенің.
Жыланды жолда жатқан соқпай кетсен,
Тап болған бір ғарыпты шақ дегенің,—

деген сияқты ғибратты мағнасы бар қысқа нақыл өлең,

Ағаш едің құрма¹¹, өскен,
Ұршық болдың шуда өскен.
Бір қалыпта тұрмақ жоқ,
Шығармалық мұны естен,—

¹¹ Ағаштың бір түрі.

деген секілді экспромт үлгісінде құрылған тұжырымды өлеңнің нұсқасын кездестіруге болады. Шәңгерейдің өлеңді суырып салып айтуға да ұста болғандығын көрсететін тағы бір жайды айта кетуге болады. Күсепәлі деген бір адам жаздығүні көшіп келіп орнаған жайлаудың көркін бірауыз өлеңмен өзінше суреттеп айтқанда, соның сөзін жалғастырып, Шәңгерей мына өлеңді шығарған екен:

Эртүрлі өлең өсіп көгеріңкі
Мақпалдай төсеп салған қайран жерім,
Мақпалдай көтеріңкі төсеп салған,
Жанаттай десем мислі емес жалған.
Жап-жасыл жер жүзінің хоштығына
Аспанда торғай шырлап еткен сайран.
Бір сағат сап ауасын жұтқан адам,
Табады неше түрлі дертке дәрмән
Сәйір етіп аруменен жүрсен мұнда,
Көкіректе қалмас еді-ау титтей арман.

Ақынның осы өлеңін, сол сияқты жоғарыда аталған, талданған басқа өлеңдерін оқығанда байқайтынымыз — ол ауыз әдебиетінде қалыптасқан, бұрыннан бар үлгілерді пайдаланумен танбаған, оны қанағат етпеген. Жаңа арна, жол іздеп, өлеңнің жаңа түрлерін туғызуға, жазба поэзияның үлгілерін дамытуға күш салған. Шәңгерей лирика саласында өзіндік үлгілер тудырған, ізденіп жазған ақын. Ол, мысалы, бір лирикалық өлеңінде өзінің көңіл-күйін былай суреттейді:

Құйрық атып құлия,
Түлкідей қашқан жымия,
Қараңды үзіп барасың,
Бізденде, қайран дүния.
Көп жылдар құдым артыңнан
Лашындай сызып жер қия.
Бірде шығып жарыққа,
Бірде сарықтым тұнғия;
Күнім базар, түнім той,
Замандас, жаран жиылып,
Зауық, жапа өне бой,
Шад-шадьман күндерім
Демедім бастан өтер ғой.
Дәурен өтіп жас жетіп,
Замандас құрбы адамдар
Азайып келіп ол бітті,
Көрген түстей бәрі де
Көзімнен болды зым-зия.

Көңіл-күйі лирикасының осындай үлгілерін тудырғаны Шәңгерейдің творчествосының құнды, құнарлы жағын үстей түседі, сонымен бірге ақынның өлеңдерінде өмірім өтті деп нану сарыны қалайда көрініп қалатынын аңғартады.

Шәңгерейдің М. Ю. Лермонтовтан аударған «Қашқын» атты поэмасы оның көлемді, күрделі шығарма тудыруға да шеберлігі жететінін аңғартады. Бұл поэманың идеялық мазмұны — халық мүддесінен қара басын артық санаған қоян жүрек қорқақты әшкерелеу, ерлік-батылдықты, намысын қорғай білушілікті уағыздау. Шәңгерей Лермонтов поэмасының мазмұнын, идеялық құнарлылығын, көркемдік қасиеттерін қазақ тілінде көңіл толарлықтай етіп жеткізеді. Орысша текст ямб (8—9 буынды) өлшемнен жазылған, Шәңгерей қазақшаға II буынды өлеңмен аударған. Сонда да поэма түп нұсқаға өте жақын, басы артық, орынсыз сөздер кездеспейді. Шығарманың тілі көркем, орамды. Мұны мына үзіндіден ақ көруге болады:

Күн батты, сол арада тумандатты,
Түнеріп жердің жүзін мұнар жапты.
Әллелдің күн шығыстан ісі келіп,
Жер жүзі перделеніп ақшыл тартты.
Ай туып, балқып жерден сары алтындай,
Көтеріліп бірден-бірге жарығы артты.

Шәңгерей творчествосының бір құнды жағы — ол тілге ұста ақын. Келісті, ұтымды теңеу, салыстырулар тауып, орынды қолдана біледі. Халық тілінің байлығын меңгере білген ақын сөзді орнын тауып орайына келтіріп қолданады, сөз кестесін өзінше қиыстырады. Шәңгерей дайын, айтылып жүрген сөз үлгісін пайдалана бермейді, соны, тыңнан туған суреттеулер, жаңаша, өзінше қиюластырылған сөз тізбектерін пайдалануға ұмтылады. Сонымен бірге Шәңгерей қазақтың байырғы сөздерін көп білген, оларды қисынды қолданған.

Қорыта келгенде, Шәңгерейдің қазақ әдебиеті тарихында өзіндік орны бар. Оның творчествосы қайшылықсыз емес. Ақын творчествосында шытырман, қайшылығы көп қоғам өмірі туғызған әртүрлі идеялық ізденулер, кертартпа санадан туған ой-түйіндер, бұқара халықтың тілек-мүдделеріне сәйкес келетін өнімді, мәнді ой-пікірлер түйісіп тоғысқан. Шәңгерей шығармаларының осал жағы — өмір өтті деп өкінуі. Бұл тұста ол кертартпа бағыттағы кейбір шығыс ақындарымен, оларға сарындас үндес қазақ ақындары басып өткен соқпақпен, солар тастап кеткен ізбен жүреді. Бірақ Шәңгерей торығуға мүлде бойсұнып, бойын жеңдірмейді. Өмірден күдер үзіп, суынып, сырт айналған шырай көрсетпейді. Оның өлеңдерінен жаңалыққа ойысуға азда болса ұмтылғаны байқалады.

Шәңгерей творчествосының құнды, бағалы жағы — ол шығармаларында өз дәуірінің бірпара өмір шындығын дұрыс бағдарлап, аңғарды, суреттеп көрсете алды.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается поэтическое творчество Шангерей Букуева, представителя консервативного крыла казахской литературы второй половины XIX и начала XX веков. Творчество поэта глубоко противоречиво. В произведениях Шангерей элементы критики социальной жизни того времени, призывы к знаниям и науке, утверждение достоинства женщины переплетаются с воспеванием старины, идеализацией прошлого.